

Паращук Л. Г.

*викладач кафедри цивільного права і
процесу юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету
Науковий керівник: д.ф.н., професор,
професор кафедри загальноюридичних
дисциплін ЮФ КНАВС, Братасюк Марія
Григорівна*

КОМПЕНСАЦІЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ПРИ ЗАХИСТІ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ

COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE IN THE PROTECTION OF HONOR AND DIGNITY

***Анотація.** У статті ґрунтуючись на нормах цивільного законодавства України та наукових дослідженнях здійснено аналіз сучасного стану інституту відшкодування моральної шкоди, зокрема компенсації моральної шкоди при захисті честі і гідності.*

***Аннотация.** В статье, основываясь на нормах гражданского законодательства Украины и научных исследованиях, осуществлен анализ современного состояния института возмещения морального вреда, в частности компенсации морального вреда при защите чести и достоинства.*

***Annotation.** The article is based on the norms of civil legislation of Ukraine and research analyzes the current state institute of non-pecuniary damages, including compensation for moral damages in the protection of honor and dignity.*

***Ключові слова:** особисті немайнові права, честь, гідність, моральна шкода, компенсація, відшкодування.*

***Ключевые слова:** личные неимущественные права, честь, достоинство, моральный вред, компенсация, возмещение.*

***Keywords:** moral rights, honor, dignity, moral damages, compensation, compensation.*

Компенсація моральної шкоди є одним із способів захисту честі і гідності. Моральна шкода, на відміну від матеріальної, є шкодою немайновою, однак відшкодування у грошовій формі дозволяє особі отримати певне задоволення

від понесених страждань, деякою мірою відновити (наскільки це реально в даному випадку) попередній моральний стан особи.

Питанню захисту немайнових прав особи, в тому числі і відшкодуванню моральної (немайнової) шкоди, завданої порушенням права на повагу до честі і гідності, у своїх дослідженнях приділяли увагу наступні правники: С. Вавженчук, О. Вовк, В. Гончарук, Д. Луспеник, М. Мікуліна, В. Первомайський, В. Примак, П. Рабинович, Р. Стефанчук, М. Ясинок та ін.

Механізм застосування будь-якого заходу цивільно-правової відповідальності, в тому числі і відшкодування моральної шкоди, передбачає необхідність визначення виконуваних ним функцій, оскільки саме через їх зміст найбільш виразно розкривається соціальне призначення того чи іншого правового засобу і притаманні йому особливості правового регулювання. Відшкодуванню моральної шкоди притаманні обидві конститутивні функції цивільно-правової відповідальності: компенсаційна (стосовно немайнових втрат, яких зазнала особа, немайнове право якої порушене) та забезпечувальна (стосовно прав і обов'язків учасників порушених абсолютних немайнових правовідносин та сторін недоговірної зобов'язання, що виникло внаслідок порушення честі і гідності). Дослідження особливостей вияву компенсаційної функції цивільно-правової відповідальності у зобов'язаннях з приводу компенсації завданих особі особистих немайнових втрат має спиратися на врахування відмінностей у об'єктах посягання і правового захисту, якими у відносинах з відшкодування моральної шкоди є: по-перше, особисті немайнові блага; по-друге – морально-правові імперативи добросовісності, розумності, справедливості, на захист яких особливо виразно, порівняно з іншими засобами цивільно-правового захисту, націлений інститут відшкодування моральної шкоди. Зазначені імперативи в різній прикладній формі є звернутими одночасно до: правопорушника (у контексті розгляду конкретної судової справи особливого юридичного значення набуває ступінь виявленої ним добросовісності); потерпілого (йдеться головню про недопущення зловживання ним правом на позов, надто в частині формулювання вочевидь надмірних вимог); суду (в плані спрямування його оціночної діяльності щодо фактичної поведінки сторін, обґрунтованості їх доводів і заперечень). В. Примак наголошує на обов'язковості судового контролю над правомірністю реалізації права на відшкодування моральної шкоди, адже в процесі розгляду і вирішення приватноправового спору публічно-значимі морально-правові критерії розумності, справедливості й добросовісності дозволяють оцінити обґрунтованість вимог потерпілої особи з погляду моральних засад суспільства, справляючи у такий спосіб вирішальний вплив на визначення розміру відповідальності боржника [1, 72-73].

Моральна шкода, на відміну від матеріальної (яка полягає в обсязі реально-го збитку) виявляється у вигляді негативних емоцій, спектр переживань яких у кожної особи індивідуальний і може бути як довготривалим, так і короткостроковим, проявлятися як у глибоких переживаннях, так і поверхневих. О. Сліпченко з цього приводу справедливо зазначає, що „у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підлягають відшкодуванню негативні наслідки, які настали для конкретної особи: душевні переживання, відчуття та перене-

сення фізичного болю, виникнення життєвих негараздів. У свою чергу, такі переживання породжують певні психічні реакції та психічні стани, які в кожній людині є різними” [2, 324]. На думку І. Жеребного, в таких випадках доцільно було би ввести до цієї категорії справ практику з призначення судово-психологічних експертиз, де б на рівні психологічного, психіатричного дослідження й аналізу можна було б виявити емоційний стан потерпілої особи з класифікацією, наприклад, таких станів: 1. порушення психічного стану незначне; 2. порушення емоційного стану значне; 3. порушення емоційного стану тяжке; 4. порушення емоційного стану особливо тяжке. На його думку, таке групування емоційно-психологічного стану особи дозволило б якнайточніше визначити розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди, який можна було б закріпити на рівні роз’яснень Пленуму Верховного Суду України [3, 45-46].

Непоодинокими є випадки звернення до суду щодо відшкодування моральної шкоди не стільки по причині завданих порушенням суттєвих страждань, скільки за одержанням без докладання значних зусиль у доказуванні факту завдання моральної шкоди досить значної компенсації. На думку деяких вчених таке необґрунтоване встановлення компенсації з боку суддів є наслідком недостатності для цього лише юридичних знань. З їх позиції для правильного визначення розміру компенсації необхідні спеціальні неюридичні знання. Однак розмір відповідальності за заподіяння немайнових втрат, що відноситься до інституту відшкодування моральної шкоди як складової вітчизняної правової системи, визначають критерії, які мають переважно морально-правовий, а не психологічний зміст. В. Б. Первомайський звертає увагу на те, що: „оскільки знаходяться психіатри і психологи, які намагаються відповідати на питання щодо суми компенсації завданої моральної шкоди, цю проблему не можна обійти мовчанням. Вже її назва (немайнова шкода) містить у собі суперечність. Частка „не” вказує на контрадикторність, взаємовиключність понять „матеріальна” і „нематеріальна” шкода. Звідси випливає, що нематеріальною шкодою може вважатися лише така шкода, яка не має іманентно притаманного їй матеріального змісту. Тому будь-які пропозиції щодо матеріального вираження нематеріальної шкоди можуть базуватися тільки на домовленості, тобто за своєю суттю є конвенційними. Зазначене, своєю чергою, виключає наявність наукових критеріїв матеріального вираження нематеріальної шкоди. Відповідно, питання про це не є експертним питанням. Відповідь на нього експертів – психолога чи психіатра – є виходом за межі компетенції, оскільки засобами психології і психіатрії вирішити його неможливо. Жодна з цих наук не має критеріїв матеріального вираження ідеального явища. Тому слід вважати, що питання матеріального еквівалента нематеріальної шкоди (з його мінімальним і максимальним розміром) має бути вирішене законодавцем” [4].

Відповідно до ст. 16 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового права. Отже, право на відшкодування моральної шкоди має будь-яка особа, гідність та честь якої принижено. Моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, по-

гіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості. Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 23 ЦК України) [5].

Відповідно до загальних підстав цивільно-правової відповідальності обов'язковому з'ясуванню при вирішенні спору про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підлягають: наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача; наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вини останнього в її заподіянні. Суд, зокрема, повинен з'ясувати, чим підтверджується факт заподіяння позивачеві моральних чи фізичних страждань або втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні, в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду та з чого він при цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору (п. 5 Постанови Пленуму Верховного суду України "Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової шкоди)" від 31.03.95 р.) [6].

Відповідно до Конституції України „закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення” (ст. 58) [7]. Якщо особа зазнала посягання на свою честь і гідність до набрання законної сили законів, що передбачають відповідальність за дане правопорушення, навіть, якщо його наслідки тривають, її позов щодо відшкодування немайнової шкоди задоволено не буде. Це підтверджує і п. 15 Постанови Верховного Суду України "Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди", згідно якого „на правовідносини, які виникли до набрання чинності відповідним законодавчим актом про відшкодування моральної шкоди, обов'язок по її відшкодуванню не поширюється, в тому числі й на ті випадки, коли позивач після набрання чинності цим актом ще зазнає моральних чи фізичних страждань від раніше вчинених неправомірних дій. Однак моральна шкода підлягає відшкодуванню, якщо неправомірні дії (бездіяльність) відповідача, що завдають позивачеві моральних або фізичних страждань, почалися до набрання законної сили актом законодавства, яким встановлена відповідальність за заподіяння такої шкоди, і продовжуються після набрання цим актом чинності” [6].

ЦК України не поширює строк позовної давності щодо вимог, пов'язаних з порушенням особистих немайнових прав. Так, ст. 268 вказує, що “позовна давність не поширюється на вимогу, що впливає із порушення особистих немайнових прав, крім випадків, встановлених законом”. Наприклад, у разі порушення честі і гідності внаслідок поширення недостовірної інформації, відповідно до п. 2 ст. 258 ЦК України встановлюється спеціальний строк позовної давності в один рік щодо вимог про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації [5].

Для того, щоб суд правильно визначив розмір компенсації, позивач повинен чітко зазначити обставини того, у чому полягає моральна шкода, якими саме рішеннями, діями вона була завдана і якими доказами підтверджується ця шкода. Таким чином, доведення факту заподіяння шкоди покладається на особу, яка постраждала внаслідок порушення її немайнових прав. Д. Луспенник зазначає, що: “право на відшкодування шкоди за нормами чинного законодавства не є матеріальною гарантією, оскільки жоден закон не встановлює імперативний обов’язок компенсації. Зазначене право на відшкодування – це процесуальна вимога надати можливість довести наявність шкоди, визначити її розмір та отримати через судовий розгляд цього питання відповідну компенсацію” [8]. Непоодинокі випадки визначення позивачем неадекватного порушенню розміру грошового відшкодування за завдану внаслідок приниження його честі і гідності немайнову шкоду чи заниження або завищення суддями розміру компенсації, що також є неприпустимим. О. Вовк, на підставі аналізу ст. 23 ЦК України наводить наступні критерії оцінки розміру заподіяної шкоди, завданої внаслідок порушення права на гідність і честь: 1. характер правопорушення, 2. ступінь фізичних і моральних страждань з урахуванням індивідуальних психічних властивостей потерпілого, 3. погіршення здатностей потерпілого, 4. ступінь вини особи, що завдала моральну шкоду, 5. урахування вини потерпілого, 6. принцип розумності й справедливості, 7. інші обставини, що заслуговують уваги. До них, зокрема, можна віднести майнове положення та вік сторін [9]. У випадках, коли межі відшкодування моральної шкоди визначаються у кратному співвідношенні з мінімальним розміром заробітної плати чи неоподатковуваним мінімумом доходів громадян, суд при вирішенні цього питання має виходити з такого розміру мінімальної заробітної плати чи неоподаткованого мінімуму доходів громадян, що діють на час розгляду справи (п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової шкоди)” від 31.03.95 р.) [6]. Не зважаючи на те, що суд вирішує питання розміру моральної шкоди, сторони також можуть пропонувати свої варіанти суду.

Захист честі і гідності не обов’язково має бути пов’язаний з отриманням матеріальних благ. Іноді достатнім є застосування звичайного вибачення, особливо, якщо воно є щиросердечним та добровільним, якщо, наприклад, інформація, поширена у засобах масової інформації не нанесла суттєвої моральної шкоди особі, була поширена за відсутності грубої вини її поширювача. П.М. Рабінвичем запропонований підхід, за яким з’ясуванню підлягає факт, чи здатний досліджуваний правовий або державний феномен бути засобом, інструментом задоволення певних потреб. А якщо здатний, то якою мірою – зокрема, з’ясувати, чи він є лише одним із таких засобів, чи ж засобом єдиним. У разі ствердної відповіді на останнє питання відповідні потреби можна буде вважати правовими чи державно-юридичними» [10, 5]. Якраз роль суду полягає у визначенні еквівалентності нанесеної порушенням права на повагу до честі і гідності моральної шкоди, яка виражатиметься у матеріальному чи моральному задоволенні. Наприклад, Європейський суд з прав людини часто розцінює визнання самого факту порушення прав і свобод заявника як достатню сатисфакцію за

завдану моральну шкоду, відмовляючи при цьому в присудженні грошової компенсації [11]. Судам слід звернути увагу на ґрунтовніше дослідження відшкодування моральної шкоди, оскільки досить часто спостерігається безвідставне використання компенсації за немайнову шкоду, в той же час має місце відсутність такого відшкодування за свідоме цілеспрямоване порушення честі і гідності.

Останнім часом висловлюються думки, що при визначенні розміру компенсації моральної шкоди слід звертати увагу на майнове становище (сталі параметри майнової забезпеченості, що значною мірою визначають якість життя фізичної особи та її належність до відносно цілісного суспільного прошарку, що виокремлюється не тільки за однією домінантою, а й за ширшою сукупністю дохідних чи супутніх ознак) або певний статус (соціально значимі ознаки, які характеризують особу як суб'єкта соціальної взаємодії у різних сферах суспільної життєдіяльності) сторін правовідносин з відшкодування моральної шкоди. Зазначимо, що на нашу думку, зазначений критерій ніяким чином не може впливати на розмір відповідальності за нанесену шкоду. В. Примак робить акцент на тому, що при заподіянні істотної немайнової шкоди зрозуміло, що солідність компенсації за завдану моральну шкоду не є вирішальним чинником для того, хто буквально купасться в розкоші. І, навпаки, аморально відмовити у матеріальній компенсації немайнових витрат тому, для кого вона має чимале саме моральне значення, оскільки зберігає здатність слугувати морально виправданим, відповідним людській природі засобом розради, чого у даній справі не могла б забезпечити сама лишень констатація неправомірності вчиненого правопорушником діяння (ця теза, проте, може бути скоригована через урахування майнового стану боржника, який сам перебуває у надзвичайно скрутному матеріальному становищі чи якому загрожує така перспектива) [12, 94]. Тому вимоги принципів справедливості і розумності вимагають недопущення збільшення моральної компенсації за порушення права на повагу до честі і гідності й інших немайнових прав в залежності від високого соціального або майнового статусу потерпілого і навпаки.

Разом з тим, “наявність у окремої категорії осіб спільних ознак, яким законодавець прагне надати певного юридичного значення, враховується шляхом закріплення за цими суб'єктами спеціального правового статусу, що у матеріально-правовому плані передбачає або специфічність змісту чи обсягу прав і обов'язків зазначених суб'єктів як учасників заздалегідь визначених законодавцем правовідносин, або визначення для цього кола осіб спеціального порядку набуття (створення) і реалізації зазначених прав і обов'язків” [12, 91. Так у п. 28 Постанови Пленуму Верховного Суду України „Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи” зазначається, що „розглядаючи справи за позовами органів державної влади та місцевого самоврядування, суди мають враховувати положення ч. 2 ст. 49 ЗУ „Про інформацію”, згідно з якою органи державної влади, органи місцевого самоврядування як позивачі у справах про захист честі, гідності та ділової репутації вправі вимагати по суду лише спростування недостовірної інформації та не мають права вимагати відшкодування моральної

(немайнової) шкоди. Проте не не позбавляє посадову особу органу державної влади чи органу місцевого самоврядування права на захист честі, гідності та ділової репутації у суді” [13]. Прикладом доцільнішого ставлення до суб’єктів представників спеціального правового статусу є ч. 4 ст. 17 ЗУ “Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний статус журналістів”, згідно з якою „у разі розгляду судом спору щодо завданої моральної (немайнової) шкоди між журналістом або засобом масової інформації як відповідачем та політичною партією, виборчим блоком, посадовою особою (посадовими особами) як позивачем суд вправі призначити компенсацію моральної (немайнової) шкоди лише за наявності умислу журналіста чи службових осіб засобу масової інформації. Суд враховує наслідки використання позивачем можливостей правосудового, зокрема досудового, спростування неправдивих відомостей, відстоювання його честі і гідності, ділової репутації та врегулювання спору в цілому. З урахуванням зазначених обставин суд вправі відмовити у відшкодуванні моральної шкоди” [14].

Отже, вищенаведене свідчить про те, що інститут відшкодування моральної шкоди знаходиться в процесі становлення. Збільшення кількості справ, пов’язаних з відшкодуванням немайнової шкоди, завданої порушенням честі і гідності, з одного боку вказує на збільшення порушень в цій сфері, а з іншого – на зростання активності громадян щодо відстоювання своїх прав. Чинне законодавство сьогодні не містить відповідей на всі питання, що потребують вирішення при захисті честі і гідності, зокрема відкритим залишається нормативне визначення критеріїв поділу порушень права на повагу до честі і гідності відповідно до ступеня завданої немайнової шкоди та встановлення мінімального розміру відшкодування за цей вид правопорушення. Разом з тим, максимальний розмір не може бути визначено, оскільки це обмежуватиме право особи на сквівалентне розміру моральної шкоди відшкодування.

Література:

1. Примак В. Функції відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності / В. Примак // Юридична Україна. – 2010. – № 9. – С. 71-79.
2. Сліпченко О.І. Пояснення сторін та третіх осіб як засіб доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової шкоди) // Проблеми цивільного права та процесу: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам’яті професора О.А. Пушкіна, 22 травня 2010р. – Х., 2010. – С. 323-326.
3. Жеребний І. Особливості розгляду справ про відшкодування неповнолітніми особами матеріальної та моральної (немайнової) шкоди / І. Жеребний // Право України. – 2010. – № 12. – С. 43-46.
4. Первомайський В.Б. Судебна експертиза по делам о причинении морального вреда [Електронний ресурс] / В.Б. Первомайський // Режим доступу: <http://www.psychiatry.ua>.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003р. – № 435-IV // <http://zakon2.rada.gov.ua>.
6. Постанова Пленуму Верховного суду України “Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової шкоди)” від 31.03.95р. – № 4 // <http://zakon2.rada.gov.ua>.

7. Конституція України від 28.06.1996. – № 254к/96-ВР // <http://zakon2.rada.gov.ua>.
8. Луспенник Д.Д. Деякі питання судової практики у справах про відшкодування моральної шкоди за ЦК України [Електронний ресурс] / Д.Луспенник // Режим доступу: www.journal.uuigrauintel.com.ua.
9. Вовк О. визначення розміру компенсації моральної шкоди. Критерії та методика [Електронний ресурс] / О.Вовк // Юридична газета, 14 грудня 2010р. – № 50 (266) // Режим доступу: www.zlegal.com.ua.
10. Рабінович П. Ефективність заходів юридичної відповідальності: методика вимірювання / П. Рабінович // Юридична Україна. – 2010. – № 7. – С. 4-8.
11. Рішення Європейського суду з прав людини від 13.07.1983. у справі Цимермана і Штайнера // практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2005. – № 1; Інформаційно-правова система «Законодавство» [Електронний ресурс].
12. Примак В. Правове значення статусу сторін у відносинах з відшкодування моральної шкоди / В. Примак // Юридична Україна. – 2010. – № 11. – С. 90-97.
13. Постанова Пленуму Верховного Суду України „Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи” від 27.02.2009р. – № 1 // <http://zakon2.rada.gov.ua>.
14. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів від 23.09.1997 № 540/97-ВР // <http://zakon2.rada.gov.ua>.